

Максим Яременко

НАВЧАТИСЯ ЧИ НЕ НАВЧАТИСЬ? ДО ПИТАННЯ ПРО ОСВІТНІ СТРАТЕГІЇ ПОСПОЛИТИХ ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII ст. ТА ПОВ'ЯЗАНУ З НИМИ СОЦІАЛЬНУ МОБІЛЬНІСТЬ

Сучасна українська історіографія приділяє освітнім стратегіям різних станів українського соціуму XVIII ст. вкрай скромну увагу. Чи не найобділенішими залишаються посполиті¹. Такий стан речей, здається, зумовлений зовсім не браком джерел і навіть не методологічним глухим кутом (на ньому зупинюся далі), а позірним уявленням, що про освіту людної Гетьманщини загалом усе відомо, а отже – про неї можна й не писати. Для ілюстрації пригадаю нещодавно видану синтетичну *«Історію українського селянства»*, у якій «головний герой» у відповідному параграфі представляється так, як і століття перед цим: ідеться передовсім про еволюцію соціальної структури селянства, себто про різні групи та зміни їхнього суспільно-економічного становища, посилення залежності від можновладців, поступове закріпачення etc.²

Поширена оцінка освіти поспільства зводиться до констатації значного поширення письменності у його середовищі:

¹ Йдеться про «посполитих», які займали найнижчий щабель станової ієрархічної драбини Гетьманщини, а не узагальнене окреслення представників некозацьких станів. У документах XVIII ст., зокрема тих, якими користувався я, посполиті вже загалом дисципліновано відділені від міщан та козаків.

Інколи у дослідженнях замість «посполиті» послідовно вживають слово «селяни». До цієї взаємозаміни підштовхує, зокрема, іменування селян посполитими у документах XVII–XVIII ст. (див.: *Ткаченко М.* Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. К., 1931. Т. 1. Вип. 1. С. 140). Проте цілком погодитися з таким автоматичним отождошенням не можна, адже посполиті проживали й у містах, а, з іншого боку, не всі мешканці села, що зазвичай об'єднуються категорією «селянство», належали до поспільства. Відтак, дефініція належності до стану за «географічним» принципом, а не найперше за правовим становищем, а також переважаючим родом занять, некоректна. Тим не менше, мешканці сіл, вочевидь, становили найчисельнішу частину українського поспільства XVIII ст. Саме під цим кутом зору допускається синонімізація понять «посполитий» та «селянин».

² *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // *Історія українського селянства*. К., 2006. Т. 1. С. 245–263. Нарис вміщений у розділі «Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій у другій половині XVII–XVIII ст.», решта параграфів якого присвячені правобережному та західноукраїнському селянству.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їхнє колективне обговорення підвищувало рівень освіти, деякою мірою демократизувало знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала в середньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник у Росії. Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом³.

Не зупиняючись на коментуванні усього висловленого в наведеному уривку, зауважу, що цілком можливе, навіть необхідне з позиції держави було читання указів, яке мало здійснюватися відповідними уповноваженими особами, приміром, парафіяльними священиками. Природно, що вони могли обговорюватися громадою. Не виключено, що було й колективне інтенсивне читання інших книг, себто перечитування невеликого стандартного набору продукції, найвірогідніше – духовного змісту, як і повсюди в тогочасній Європі⁴. Колективність тут найшвидше може якраз свідчити проти поширення письменності: одна особа читала для інших. Дуже сумнівне і зовсім не верифіковане є твердження про розповсюдження серед селян «друкованої й рукописної продукції».

Окремо слід зупинитися на головному аргументі, що спонукає дослідників твердити про масову грамотність поспільства. Він якнайкраще представлений у вищенаведеній цитаті. Йдеться про оперування статистикою щодо елементарних церковно-приходських шкіл. Її залучення найчастіше має виразно спекулятивний характер: відома кількість «навчальних закладів» співвідноситься з чисельністю населення, таким чином виводиться середній показник осіб на школу. При цьому зовсім не береться до уваги реальний учнівський контингент церковно-парафіяльних освітніх осередків та не враховується оманливість статистики шкіл, а не учнів. Забувається, що школами називали також приміщення для проживання дяків навіть без вихованців, позаяк саме дяки зазвичай опікувалися навчанням юнацтва в Україні⁵. Не коментуються також добре відомі з історіографії факти про те, що традиційно «учнями» дяківської науки могли бути лише каліки, сироти та переростки, які одночасно співали на крилосі і планували в перспективі самі стати церковнослужителями, зокрема, сподобавшись місцевій громаді⁶.

³ Гуржій О.І. Селяни // Історія української культури. К., 2003. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 421.

⁴ Дарнтон Р. Історія читання // Нові перспективи історіописання. К., 2004. С. 203–205.

⁵ Вживання поняття «школа» у сенсі приміщення див. у: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 13. Див. також у: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. К., 1904. Отделение II (1721–1795 гг.). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. С. 22; Борковский И. Исповедь Маргаса // КС. 1886. № 3. С. 625).

⁶ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. К., 1890. Т. 1. С. 398; Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // КС. 1901. № 12. С. 441; Волошин Ю. Письменность среди мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) // Київська Академія. К., 2008. № 5. С. 151–152.

Для ілюстрації тези про необхідність досліджувати функціонування шкіл у всій повноті з урахуванням їхнього повсякдення, зокрема, учнівського контингенту (прискіпливо дефініювавши поняття «школяр»), наведу приклад зі Слобожанщини. Згідно з переписом 1722 р., у Сумському полку на 30857 підданих та 30033 осіб іншого населення (духовенство, старшина, козаки, підпомічники, підсусідки, наймані робітники, дворові служителі, учні, старці та троє циган) значилося лише 197 школярів, які перебували «при церквах в школах»⁷. Як бачимо, відсоток вихованців (менше 0,4%) у загальній масі людності нікчемний. Однак з остаточними висновками поспішати не варто, допоки не буде з'ясовано, про яких школярів йдеться: всіх чи лише сиріт, убогих та членів кліросів. Вказівку на їхнє мешкання при храмах можна трактувати як аргумент на користь другого припущення, хоча й не конче, якщо йшлося про учнів – немісцевих жителів.

Уживання як аргументу про поширення письменності даних про кількість шкіл загалом характеризує також методологічну відсталість сучасної української історіографії, яка послуговується прийомом півторастолітньої давнини, запропонованим Олександром Лазаревським. Дослідник у 1862 р. опублікував невелику статтю зі статистикою народних шкіл та шпиталів семи полків Гетьманщини. Прикметно, що Лазаревський зовсім не писав про поширення освіти завдяки елементарним закладам письменності. Понад те, автор відзначав, що питання характеру цих осередків вповні не з'ясоване, і наводив згадки про школи без учнів. Для Лазаревського важило, цілком у дусі його середовища, що парафіяльні освітні осередки були народними⁸.

Питання про характер церковно-приходських шкіл до кінця не вирішене й досі, себто увага понині зосереджена на їхній кількості, а не на самих учнях⁹. Важко не погодитися з Володимиром Маслійчуком, який, прослідкувавши репліки щодо українського шкільництва від XVIII ст. до сьогодення, наголошує на ідеологічному забарвленні питання освіти, що поряд з мовою є вагомим чинником національних рухів. Так само актуальною є його прикінцева заувага про нагальну потребу, розібравшись в історіографічній складовій проблеми, неупереджено розпочати дослідження системи ранньомодерної української освіти¹⁰. Втім, як на мене, заангажованість сучасних дослідників

⁷ Біляшівський Б. Слобідські полки та українці навколишніх губерній за ревізією 1719–1727 рр. // Просемінарий: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2008. Вип. 7. С. 433.

⁸ Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII веке // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. 1862. № 5. С. 82–89.

⁹ Див., наприклад: Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій // УАЩ. 2002. Вип. 7. С. 243–258. Стаття, що містить цікаві обрахунки, закінчується загалом традиційно: на 1730–1750-і рр. велика потреба тогочасної людності, зокрема й сільської, в освіті «задовольнялася шляхом утримання старих і побудовою нових освітніх установ» (с. 255).

¹⁰ Щиро дякую Володимирі Маслійчуку за дозвіл скористатися рукописом його статті. Цей текст із попередньою назвою «Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні

часто є підсвідомою, у багатьох випадках зумовленою методологічними тенденціями: наслідуванням прийомів істориків XIX–початку XX ст.

Ще у 1980-х рр. відомий дослідник Гарві Графф вів мову про прихід третьої генерації істориків письменності у Західній Європі та Північній Америці. Попередні дослідники, починаючи від 1950-х рр., розглядали основні тенденції розвитку грамотності у різний час; фактори, які на це впливали; джерела для подібних студій; зв'язок між освітніми тенденціями і соціальним та економічним розвитком, роллю держави; шкільництво та освітні заклади; зрештою – теоретичні проблеми (що таке письменність, її рівні etc.). Результатом досліджень стали численні монографії, статті, дисертації. Освітні проблеми заторкувалися також у студіях про економічні та культурні зміни, демографічну поведінку, формування класів, сім'ї, історії книги, друку, популярної культури тощо. На 1980-і рр. з'явилися, приміром, праці з психології письменності, грамотності та ідентичності. Тоді на часі, на думку Граффа, перед істориками письменності стояла ціла низка завдань, зокрема, потреба детальніше вивчати теми освіченості й економічного розвитку, соціального порядку, мобільності, стратифікації, необхідність порівняльних студій, проблема більшої концептуалізації як досліджень письменності, так і самої грамотності, враховуючи нові напрацювання антропології та психології тощо. Чи не найголовнішим мало стати зміщення акценту з історії письменності до письменності в історії¹¹.

Зарубіжні історики випрацювали, поміж іншим, кілька способів дослідження поширеності грамотності у ранньомодерний час. До таких, окрім вивчення шкільництва (і навчальних закладів, і їхніх вихованців) та залучення прямих вказівок джерел (наприклад, повідомлень духовенства про письменність підопічної пастви), зокрема, належить аналіз здатності ставити власноручний підпис¹². Як джерела тут використовувалися духівниці, шлюбні записи, судова та ділова документація тощо, а також інформація про приватні книгозбірні та їхніх власників¹³. Висновки про освіченість робилися на підставі поширення букварів та азбук¹⁴, а також тиражів літератури для народу.

XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу» планується до публікації у черговому випуску «Київської Академії».

¹¹ *Graff H. J. The Labyrinths of Literacy. Reflections on Literacy Past and Present. London, New York and Philadelphia, 1987. P. 241–255.*

¹² Розмірковування про це див. у: Schofield R. S. *The Measurement of Literacy in Pre-Industrial England // Literacy in Traditional Societies. Cambridge, New York, Melbourne, 2005 (first published 1968). P. 311–325.* Перші ближчі до нас географічно, однак не завше безсумнівні спроби використати відповідну інформацію для ілюстрації освіченості на території Московської держави, датовані ще кінцем XIX ст. (див.: *Соболевский А. И. Образованность Московской Руси XV–XVII веков. Речь, читанная на годовичном акте императорского С.-Петербургского университета 8 февраля 1892 года. СПб., 1892.*)

¹³ Див. перелік можливих джерел у таблиці-додатку у: *Graff H. J. The Literacy Myth. Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century. New Brunswick, London, 1991 (originally published in 1979). P. 326–327.*

¹⁴ На прикладі Росії другої половини XVII – початку XVIII ст. див.: *Marker G. Literacy and Literacy Texts in Muscovy: A Reconsideration // Slavic Review. 1990. No. 1. P. 74–89.*

Навіть такий побіжний огляд досягнень кількадесятилітньої давнини окремого напрямку студій – історії письменності (history of literacy, literacy studies) – засвідчує, що в Україні стосовно ранньомодерного часу він якщо й існує, то в ембріональному стані. Більше пощастило вивченню минулого окремих навчальних закладів. Однак і тут часто спостерігаються тематичні підходи, запропоновані дослідниками XIX – початку XX ст. Тим не менше, останнім часом з'явилися цілковито нові у вітчизняному контексті дослідження¹⁵, поміж ними – і щодо освіченості посполитих¹⁶.

Українські вчені, виводячи грамотність люду Гетьманщини з кількості церковно-парафіяльних шкіл, досить часто позбавляють свої висновки ширшої контекстуалізації, або ж обмежують її до порівняння зі статистикою шкіл у Росії, що, зрештою, зайвий раз маркує усвідомлені чи підсвідомі національні наголоси. Проте, зазвичай, інша компаративістика відсутня, що не дозволяє повноцінно охарактеризувати явище українського приходського шкільництва. Це тим дивніше, що до послуг істориків є не лише праці про початкове навчання у Західній Європі, а й необхідні дослідження про парафіяльні освітні заклади християнських конфесій на українських етнічних землях у складі різних держав¹⁷ чи тих територіях, що разом з українськими входили до одних країн.

Так, в Естляндії, що до Північної війни належала Швеції, а затим – Російській імперії, на 1720-і рр. щонайменше 10% селян були письменними, а в окремих парафіях цей показник доходив навіть до 22%. Там освітою опікувалася протестантська Церква, що постулювала, як і в інших країнах, необхідність читання вірними церковної літератури, а лютеранські пастори активно дбали про реалізацію цього завдання. Більше того, у 1739 р. Ліфляндська консисторія прийняла рішення про обов'язкове відвідання усіма селянськими дітьми від 7 до 12 років шкіл під загрозою грошових штрафів для батьків, а у другій половині XVIII ст. було введено обов'язкове релігійне навчання, яке до 17 років мали пройти всі діти. Завдання поширення письменності ставили перед собою й прибічники нового релігійного руху гернгутерів, що поширився в Естонії з 1730-х рр. Звісно, на той час ще не йшлося про регулярне всеохоплююче навчання, втім, заходи Церкви щодо освіти селянства були послідовними і постійними. Крім того, діти навчалися також удома, а у Ліфляндії постановою консисторії 1739 р. такий спосіб надбання знань був офіційно закріплений. «Позашкільні» домашні вихованці лише мали за два

¹⁵ Серед нових цікавих публікацій про ставлення до письменності див.: Кузик Т. «З письма та письменних людей нема добра?» Запорозька військова канцелярія, військова «проста» й «проста вольниця» // Київська Академія. 2008. № 5. С. 125–143.

¹⁶ Новаторською в українському контексті є розвідка Юрія Волошина: Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису. С. 143–154.

¹⁷ Див., наприклад, відповідний розділ про початкове латинське шкільництво ранньомодерного часу в Руському воеводстві Речі Посполитої у: *Pelczar R. Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa Ruskiego (XVI–XVIII w.)*. Rzeszów, 1998. S. 60

тижні до Великодня прийти на перевірку досягнень до пастора¹⁸. За підрахунками, вже на 1790 р. у Південній Естонії двоє з трьох дорослих селян уміли читати. За припущенням, подібна ситуація спостерігалася і в Північній Естонії. Вміння писати в останні десятиліття XVIII ст. також не було винятком, проте у школах письму навчали не всіх, зазвичай через брак відповідного приладдя¹⁹. Аналогічно поширювалася грамотність і серед латишів. Відсоток письменних у латиській частині Курляндії на 1770 р. становив 41,6%, а на кінець століття тут умів читати кожен другий підліток і 2/3 дорослих. Більше того, у 1780 р. в окремих парафіях число грамотних дівчат перевищувало кількість хлопців, а на 1775 р. письменними було 46,19% дорослих жінок²⁰.

Отож, перед вітчизняними дослідниками історії письменності та освіти стоять величезні перспективи. Однак інколи доведеться починати студії «з початку», як у випадку з грамотністю посполитих. Як видається, картина їхньої письменності зовсім не така яскрава, як пропонується. Вже автор цитованого вище уривку після достатньо мажорних замальовок освіченості селянства змушений був констатувати, що «нерідко траплялися села, мешканці яких були переважно неписьменними»²¹. Гадаю, кожен історик XVIII ст., який працював з актовим матеріалом, погодиться з таким зауваженням: у документації наштовхуємося на свідчення суцільної неграмотності посполитих²².

Повніші статистичні дані про письменність простолюду на мікрорівні – у полковому місті Полтаві – запропонував на підставі Рум'янцевського опису Малоросії 1765–1766 рр. Юрій Волошин. Дослідник аналізував здатність населення власноруч поставити підпис. Така освіченість, відтак, передбачала вміння читати і володіння певними (більшими чи меншими) навичками письма. Звісно, що здатність самостійно засвідчувати документи належала й високоосвіченим особам. За результатами дослідження, рівень грамотності посполитих виявився вкрай низьким: із 10 домовласників фортеці змогли підписатися лише двоє, із 90 форштадту – п'ятеро, а з 100 міста – семеро. Відсоток письменних домовласників із цього стану у різних частинах міста становив 20, 5,5 та 7 відсотків відповідно, менший був лише у ремісників. Усього ж Полтава могла похвалитися приблизно 19% грамотних господарів²³,

¹⁸ Андрезен Л. Эстонские народные школы в XVII–XIX веках. Таллин, 1980. С. 50–66.

¹⁹ Там само. – С. 89, 95.

²⁰ Салминь А. Я. О грамотности крестьян Лифляндской и Курляндской губерний в XVIII в. // История СССР. 1969. № 6. С. 136–140.

²¹ Гуржій О. І. Селяни. – С. 421.

²² Зайве переважувати текст перерахуванням відомих мені окремих випадків, тому наведу лише один цілком типовий: білицькі парафіяни (Сорочинська протопопія) на даній своєму кандидату у священники презенті «числомъ 62 чѣловикъ и ѣграмотнихъ подписались», себто одна особа вказала імена всіх інших (див.: Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 232, спр. 249, арк. 2).

²³ Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису). С. 143–154.

що зайвий раз, принаймні, на рівні одного міста, підтверджує висновки зарубіжних істориків про більшу поширеність письменності в ранньомодерний час у Західній, а не Східній Європі. Якщо ж дослухатися до їхнього висновку про переважання грамотності серед міського населення у порівнянні з сільським²⁴, то можемо припустити, що картина освіченості мешканців-посполитих полкового міста була привабливішою, ніж у селах.

Пізніша статистика підтверджує таку гіпотезу. На 1785 р. у Гадяцькому полку проживало лише 55 грамотних посполитих із 12277 представників стану усіх вікових груп та обох статей. Якщо відкинути від загальної чисельності жінок та хлопців до 7 років, і припустити, що всі письменні припадали на долю чоловіків від 7 років (5039 осіб), то їх відсоток, відповідно зрісни, складатиме 1,01%. Показово, що 26 грамотних зафіксовано у Гадячі, де усього мешкало 1268 посполитих. Відтак, якщо припустимо наявність письменних лише серед чоловіків (625 осіб), їхній відсоток становитиме 4,16. Слід звернути увагу також на той факт, що грамотність не залежала від майнового цензу: письменних серед безземельних було більше, ніж серед найбільших землевласників (20 і більше десятин), а серед тих, хто мав скромні наділи (до 3 десятин) – менше, ніж серед заможніших (6–9 чи 9–15 десятин)²⁵. Інформація за 1785 р., вочевидь, може прикладатися й до ранішої ситуації. Річ у тім, що історики вважають запровадження кріпацтва (1783 р.) рубежем, який різко загальмував поширення освіти серед селянства. Однак, беручи до уваги, що наведені дані відділяє від цього «рубікону» лише два роки, навряд чи варто говорити про кардинальні зміни.

Про те, що серед посполитих не була поширена навіть початкова церковна письменність, непов'язана з умінням читати гражданським шрифтом, свідчать також інші дані, зокрема, враження іноземців. Так, словацький протестант Данієл Крман, який перебував на теренах Гетьманщини у 1708–1709 рр., занотував у щоденнику: «*Правду писали історики, зазначивши, що мало простих руських [йдеться про українців – М. Я.] і москалів знають "Отченаш", бо його треба знати панам і попам, які не займаються жодними ділами, і досить їм вірити в Бога і Його Сина Ісуса Христа й Духа Святого*»²⁶.

Підтвердження Крманового свідчення знаходимо й у творі Феофана Прокіповича «*Разговор гражданина з селянином да пивцем или дячком церковным*», де згадується про обрання для дитини хрещеним батьком особи, що не знала «Отче наш». Відмова священника від такого духовного опікуна для новонародженого була розцінена як образа, що потягнуло за собою скаргу на

²⁴ Ці висновки, а також відсотки письменного населення у різних країнах див.: Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі. К., 2001. С. 268–269 (книга вперше видана у 1978 р.).

²⁵ Василенко В. И. Посполитые Гадяцкого казачьего полка по описи 1785 года, хранящейся в архиве Полтавской Казенной Палаты // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1910. Вип. 6. Ч. 2. С. 160–167 та наст.

²⁶ Крман Данієл. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). К., 1999. С. 51.

пароха вищій владі. Прикметно, що у Прокоповичевому творі символом неписьменного простака, ідіота²⁷ обраний якраз Селянин, який на докори про його нездатність самостійно ознайомитися зі Святим Письмом, відповідав: *«И без писма хлѣб им»*. Навряд чи Прокопович безпідставно для узагальнюючого образу неграмотного, патріархального у своїх поглядах героя (покликається на «освітні практики», себто їх відсутність, батьків та дідів) обрав би представника селянства, якби серед останнього не була поширеною неписьменність. Більше того, в уста іншого персонажа – Дячка – автор вкладає фразу, яка, вочевидь, фіксує поширене «зовнішнє» ставлення до освіти простолюду: *«К чему нужно идиоту простому селянину, знати, каким образом надлежит Богу молиться, или вычитывать “Отче наш” по всему так, как написано? Иное дѣло мнѣ, Тебѣ [себто Гражданину, третій дійовій особі, носієві освіченості та просвітницьких ідеалів – М. Я.] и прочимъ людем грамотнымъ, ино же простолюдинамъ, писма невѣдуцимъ»*²⁸.

Ставлення до освіти у середовищі самого селянства, а також свідчення про украй обмежене відвідування селянськими дітьми дяківської науки свідчать також пізніші приклади, з періоду, для якого маємо більше даних. Юхим Крижанівський, уродженець Київщини, представник небідної сім'ї (*«отец наш был простой сельский хозяин, сам пахавший землю с работником, сам справлявший все хозяйство, как и каждый деревенский житель, крестьянин»*), згадуючи про своє та братове студіювання у дяка наприкінці 1830-х рр., що за характером нічим не відрізнялося від практик минулого століття (вершиною премудрості був Псалтир, а окрім письма та арифметики діти допомагали вчителю на крилосі), відзначив і кількість учнівської братії. Усього навчалось три особи: окрім обох Крижанівських до дяка ходив син багатого селянина з сусіднього села. Щоправда, останній *«ленив был: чуть дьячек отвернется от него, он и зеваает, то по комнате, то в окно лазеет»*. Зафіксував Юхим Михайлович також ставлення у достатньо патріархальному селянському середовищі до потреби навчання. Баба-вихователька братів (їх мати померла рано), довідавшись про рішення батька віддати дітей у дяківську науку, весь час слізно просила змінити рішення, а опис ранку першого шкільного дня заслугує, аби його зачитувати повністю:

Скоро как-то, утром, просыпаюсь – подле меня бабуся в слезах. Сама умыла, даже причесала меня, и все заливается слезами. Пришла соседка – крестная мать моя. И та плачет. Входит отец: – «Ну, готовьтесь, скоро пора идти»... –

²⁷ У тодішньому значенні «ідіот» – синонім до «проста людина» (див.: *Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. К., 2005. С. 69*).

²⁸ Разговор гражданина с селянином да пивцем или дячком церковным // *Верховский П. В. Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент. К вопросу об отношении Церкви и государства в России. Исследование в области истории русского церковного права. – Ростов на Дону, 1916. Т. II. Материалы. Отд. III. С. 29, 57. Детальний аналіз твору під кутом зору протиставлення простоти й освіченості як базової моделі культури див.: *Бондаревська І. Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. – С. 68–80*.*

«Да хотя малаго пощадите», пристали к нему старухи. – «Не хорошо разлучать, – повторил отец: один за другим скучать будут, вместе охотнее учиться станут». Я совсем истуканом стал, не понимал, что со мной творили, не верил, что меня поведут учиться. Приходило на мысль, что мне придется только посидеть с братом, чтобы ему не скучно было. А все же страшно было: ну, и меня станут учить! Брат жался ко мне и плакал, а у меня – ни слезинки. – «Деревянный ты», шептала бабуся, «заплачь, может быть, отец еще умилосердится... Помрачение нашло на бедное дитя от страху», голосила она.

Підсумовуючи спогади (написані після відміни кріпацтва) про дитячі студії, вже старий Крижанівський із жалем констатував, що попри кардинальну зміну становища на селі, появу шкільної мережі та кращих умов навчання, бажання селян гризти граніт науки не зросло:

С тех пор сколько лет прошло, сколько перемен произошло в деревнях! Сколько школ нарочитых заводятся, сколько учителей, которые ничем иным не заняты, кроме обучения детей! Не то, что в наше время, только у дьячка и можно было научиться грамоте, да и то не у всякого. Да и учат теперь не летом, когда тянет тебя в огород, поле, лес, или когда нужно хотя чем-нибудь пособить отцу в работах, а зимою, когда делать нечего, – в короткие дни, когда не успеешь путно сделать что-нибудь, глядь – а уж и вечер. Теперь бы учиться всем детям. А между тем, сколько таких, что совсем не хотят учить своих детей, а дети тому и рады, или же в школу не дождешься их, пока снег не закроет землю, когда наступают самые короткие дни; а чуть снег стаял – школа пуста. Старухи твердят: зачем мучить детей, а дети и верят, что наука – мука, не знают, что те же старухи потом не нарадовались бы, глядя на дитя, как оно читает, пишет²⁹.

Звісно, можна ставити під сумнів подібність ситуації з освітою селянства у XVIII та XIX ст. Я цілком свідомий того, що становище українських селян за століття у деяких аспектах кардинально змінилося. Однак, як видається, життєві пріоритети, пов'язані з веденням господарства, обробкою землі тощо, залишалися незмінними. І в системі таких життєвих цінностей освіта, тим паче, вища за найелементарнішу, як свідчать факти, не завше потребувалася. Подібність же окремих поведінкових реакцій упродовж тривалого часу можна підтвердити джерельно. Наприклад, про любов членів родини, що стояла на заваді навчанню, згадано не лише у Крижановського, а й майже двома століттями раніше у книжці *«Іфіка ієрополітика»*: *«Ничто же бо тако погубляет юных якоже ласкание и слъпаа родителей любов ко чадам, суцци же въ оучилищах всѣхъ бѣдъ таковыхъ свободни сут»*³⁰.

У *«Разговорі»* Феофана Прокоповича Дячок, носій традиційної «руської грамотності», не висловлювався, на противагу освіченому Гражданину, за

²⁹ *Крыжановский Е. М.* Как учили грамоте в деревне пятьдесят лет назад // Крыжановский Е. М. Собрание сочинений. К., 1890. Т. 1. С. 565–566.

³⁰ *Иѳика ієрополітика* или Філософія нравоучительна...накладом же мнстирскимъ, первое в Чудотворной Лаврѣ Печерской, типом издадеса року аѳві. – С. ид.

навчання простолюду. А чи серед освіченого і просвіченого люду Російської імперії у XVIII ст. (за доби Просвітництва, що характеризувалася, зокрема, змінами у сфері освіти, скажімо, поширенням у Західній Європі практики регулярного відвідування дітьми школи) вважалося, що представники найнижчого прошарку населення мають «забивати» собі голову наукою? Відповідь на запитання можуть дати освітні проекти та відповідні твори, які тоді з'явилися. В одній із найраніших з-поміж численних пропозицій реформ на ниві шкільництва у Російській імперії XVIII ст. – проекті стольника Салтикова (прибл. 1713 р.) – йшлося про необхідність відкриття в усіх губерніях по одній чи дві академії, де обов'язково мали навчатися дворянські та купецькі діти, а також «и всяких иных разных чинов»³¹, під якими, при бажанні, можна побачити й селянство.

В іншому творі на тему освіти – *«Разговоре о пользе наук и училищ»* (першопочатковий варіант 1733 р. надалі продовжував оброблятися) – автор Василь Татищев, довго розмірковуючи про те, що, скажімо, солдатів письменність може допомогти гідно виконувати обов'язки та просунути на вищі щаблі, а чи що серед лакеїв, дворецьких тощо краще мати не «дураков», загалом все ж лаконічно підсумовує: *«я же рад и крестьян имеют умных и ученых»*. Тим не менше, автор констатує вкрай мале поширення освіти не лише серед простолюду, а й серед духівництва³².

Академік Петербурзької Академії наук Яків Штелін у своєму *«Проекте всеобщей начальной и подготовительной школы, которая при небольших усилиях и без значительных затрат может быть заведена в провинциальных городах Российской империи»* (1761 р.), насамперед у першому пункті, наголошував, що *«если учитывать различные сословия, к которым принадлежат юноши, и образ жизни, к которому следует их готовить в школах, то и школы должны быть обустроены по-разному»*. Автор пропонував поширити серед населення освіту через створення мережі початкової загальної школи. Проте до числа її учнів Штелін не зараховував представників найнижчого щабля соціальної організації:

Дело в том, что настоящая цель начальной, или всеобщей, школы должна быть направлена на то, чтобы учить молодых людей вообще основам тех наук, без каковых не может обойтись ни один мещанин, ни один дворянин, какого бы состояния и образа жизни он ни был. Это: знание основ своей религии, умение читать напечатанное и написанное от руки, четкий почерк, четыре арифметические действия, понимание географической карты, особенно необходимо знать, где находятся провинции, города и где протекают главные реки Отечества и соседских стран; быть сведущим в главных законах империи и быть осведомленным о главных исторических событиях своего Отечества.

³¹ *Иконников В.* Один из образовательных проектов времени Петра Великого // ЧИОНЛ. 1893. Кн. 7. С. 173.

³² *Татищев В.Н.* Разговор о пользе наук и училищ // ЧОИДР. 1887. Кн. 1. Отд. I. С. 66–70.

Далі, детальніше розтлумачуючи своє бачення першого рівня освіти, академік ще раз повторював, що до провінційних міських шкіл слід віддавати в науку дітей усіх міщан, чиновників, розквартированих офіцерів, а також дворян із сусідніх сіл, які не можуть відсилати синів до Москви і Петербурга. Щоправда, для останніх допускалося й початкова домашня освіта за тією ж програмою³³. Як бачимо, плануючи підняти освітній рівень населення імперії, Штелін не згадує ні про потребу відкриття шкіл у селах, ні про навчання селян.

Просвітницькі репліки з Росії (зроблені часто навіть не етнічними росіянами), наведені як доказ того, що у XVIII ст. в освітніх проєктах не існувало єдиної думки про потребу навчання найнижчих прошарків суспільства, можуть заперечуватися як такі, що не мають жодного стосунку до України, де буцімто посполиті цілковито відрізнялися від російського селянства. Проте й українська верхівка не бачила потреби у навчанні простолюду Гетьманщини. Чи не перший голос із середовища козацької старшини про потребу більш широкого поширення освіти зафіксований у 1758 р. Саме тоді лубенський полковник Іван Кулябка у донесенні гетьману просив дозволити обов'язкове навчання здібних козацьких синів «*грамоти*» у парафіяльних школах, а тих, «*кои по изучению грамоти неспособни покажутся, или в лѣтах переросли будутъ, техъ военной и артилерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащей экзерциціе заобучать*». Кулябка, аргументуючи свою пропозицію, посилався на повідомлення, що надходили з козацьких сотень

что не только в сотенніе комисари, коѣмъ необходимо быть должно, грамотным, яко жъ та должность бываетъ всегда многотрудна, и простолюдинамъ непонятна; но и въ сотенніе старшини ко опредѣленію крайней есть недостатокъ въ грамотныхъ людяхъ, зачемъ въ иныхъ сотняхъ не точію асауловъ и хоружихъ, но и атамановъ сотенныхъ нетъ грамотныхъ и въ бываеми въ походи, комендираціи по недостатку за многими сотенныхъ старшинъ роскомаандированіями, за сотенныхъ командировъ, наряжаются, и командируются зъ сѣлскихъ атамановъ и радовихъ козаковъ, такъ же неграмотніе³⁴.

Тож з уст полковника маємо ще одне «внутрішнє» свідчення про переважання серед українського люду неписьменних на кінець 1750-х рр. Бачимо також, що проєкт передбачав поширення елементарної грамотності саме серед козаків, до того ж ішлося не про весь стан, а лише про синів виборних та «*можнѣйшихъ подпомощниковъ*». У 1765 р. Генеральна військова канцелярія клопоталася про запровадження «лікнепу» в усіх полках. Детально відомо про виконання розпорядження у Чернігівському полку³⁵. Головні ж герої

³³ «Школы должны быть обустроены по разному». Проєкт Я. Я. Штелина. 1761 г. / Публ. и перевод Смагиной Г. И. // Исторический архив. 2007. № 1. С. 200–203.

³⁴ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. док. К., 1993. С. 75–76. № 32.

³⁵ Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малоросии в конце XVIII века. // ЧИОНЛ. 1913. Кн. 23. Вып. II. С. 89–137; Панащенко В.В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // УІЖ. 1972. № 2. С. 103–108.

цієї статті – посполиті – не фігурували в «освітньому проекті» нового українського шляхетства.

Аби зрозуміти, чому посполиті не поспішали до шкіл, слід з'ясувати, чи мали вони стимули до науки. Відразу зазначу, що їх не спонукала до студій ні Церква (що було властиво для протестантів³⁶), ні почуття честі, певною мірою пов'язаної з освіченістю (як для української шляхти, позаяк селянству невластиве було це поняття), ні примус держави і Церкви водночас (що відчувало на собі духовенство), ні, зрештою, власні заняття неінноваційним сільським господарством³⁷. Україна на той час не була урбанізованою та індустріалізованою, а ці показники, як відомо, створюють сприятливий ґрунт для поширення письменності³⁸. У XVIII ст. промисловість України не змінила «деревенської физиономії», і хоча фабрично-заводські підприємства й функціонували, проте не отримали значного розвитку та губилися у загальній масі додаткових до землеробства як основного заняття промислів. Мануфактура була невеликою і почала поширюватися лише наприкінці століття³⁹.

Відтак, припускаю, що логічним поштовхом до навчання мали стати інші пріоритети, а саме – прагнення «вирватися» за межі свого стану. Принаймні, з тогочасного досвіду західноєвропейських країн, зокрема, Франції, де відсоток неписьменних зменшився з 71 у 1700 р. до 63 у 1790 р., знаємо про обумовленість рівня освіти людності, в першу чергу, соціальним статусом, фахом та типом роботи⁴⁰.

³⁶ Цікаве порівняння ролі в поширенні освіти та катехизації протестантських пасторів у німецьких землях та православного духовенства у російських зробив свого часу ще Михайло Ломоносов у «Примечаниях [об обязанностях духовенства]»: «Пасторы в своих духовных детских школах обучающихся детей грамоте наставляют Закону Божию со всею строгостию и прилежанием. И при конфирмации перед первым причащением спрашивают о христианском учении первое в школе, потом в кирке перед всем народом, и ежели кто неисправен, не допускают до причастия, чего дети так страшатся, что все возможности употребляют, чтобы знать и по возможности исполнять Закон Божий. Все сие бесперерывно содержится не токмо по городан, но и по селам, где есть села. А у нас по многим местам попы сами чуть столько грамоте знают, сколько там мужичий батрак или коровница умеет[...]» (див.: Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. – М.–Л., 1952. Т. 6: Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. 1747–1765. С. 408).

³⁷ Основний спосіб здобування хліба насущного дозволяє поставити ще одне питання: чи діти посполитих, які такі відвідували приходські школи, проте потім не послуговувалися елементарною грамотністю у повсякденному житті, зберігали набуті навички? Як засвідчують дослідження, проведені під егідою ЮНЕСКО, письменність у середовищі, що не потребує її застосування, особливо – серед сільського населення, може втрачатися (див. згадку про це у: Marker G.J. Primers and Literacy in Muscovy: A Taxonomic Investigation // The Russian Review. 1989. Vol. 48. P. 6).

³⁸ Про зв'язок між економічним зростанням та поширенням освіченості див. у: Graff H.J. The Literacy Myth. Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century. P. 227–228 and ff.

³⁹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. Одесса, 1922. Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. С. 22, 99 та ін.

⁴⁰ Roche D. France in the Enlightenment. Cambridge, London, 1998. P. 428.

Посполиті Гетьманщини теоретично могли переміститися до вищих станів: козацтва, духовенства чи міщанства. Однак варто проаналізувати практичну доступність такої вертикальної мобільності.

Добре відомим є факт перетворення посполитих на козаків і навпаки⁴¹. Навіть у другій половині XVIII ст. зустрічалися випадки не тільки належності родичів до різних станів, а й перебування на службі один в одного, хоча селянство на той час все більше сепарувалося. Остаточну крапку у відокремленні посполитих як окремої групи від решти населення поставив лише указ 1783 р. про запровадження кріпацтва⁴². Втім, для переходу селянина у козацтво не потребувалася освіта. Численні приклади ілюструють інакшу «процедуру» станового росту. Ось один з них.

У 1729 р. мешканець Городницької сотні Чернігівського полку Тит Дрозденко у зверненні до гетьмана так оповідав про свої «станові мандри». Понад сорок років тому його батько – Олексій Дрозд – прийшов із Василькова у полкове село Жабчичі згаданої сотні, де жив на козацькому ґрунті та ходив у походи. Згодом, продавши власність, він повернувся «за границю» і там помер. Сини Дрозда прибули назад у Жабчичі, купили козацькі «пляци» і хотіли надалі залишатися козаками, проте потрапили у підданство до чернігівського полковника («*нелзя было так сильной власти противится*»). Після ревізії Чернігівського полку 1723 р. козаки села були «*отобраны по прежнему до сотни*», і вже Олексієві внуки ходили наступного року в похід. Однак Дрозденки недовго несли козацьку службу: Ганна Полуботківна, дружина сотника Войцеховича, який отримав у свій час Жабчичі від тестя-полковника у посаг за дочкою-нареченою, порушила в полковій канцелярії питання про повернення у підданство жабчицьких мешканців і, як довідуємося з прохання Дрозденків до гетьмана, успішно реалізовувала своє прагнення. Отож, як бачимо, Тит почергово то належав до козацького стану, то переходив у підданство. Сам він себе однозначно вважав козаком і кілька разів нагадував про підстави для такої самоідентифікації: володіння переважно козацькими ґрунтами, свідчення інших козаків про належність Дрозда до козацького стану та участь у походах⁴³.

Наведені причини або ж одна з них, досить часто – придбання козацької землі⁴⁴, і були юридичною підставою претензій посполитого на перехід до

⁴¹ Див. окремі приклади: Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. К., 1890. С. 28. № 29; с. 71–83. № 44; с. 142. № 75; с. 189–190. № 89. Розповідь про це у супроводі численних фактів див. у: *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). К., 1908. С. 10, 49–52 та ін.

⁴² *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага, 1926. Т. 1. Вып. 3. С. 213–217.

⁴³ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. К., 1884. № 178. С. 275–277.

⁴⁴ Про перехід до козаків через купівлю козацьких ґрунтів див. також у: *Теличенко И.* Со словные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. 1891. № 2. С. 236.

вищого статусу. Як бачимо, про освітній ценз не йшлося. Більше того, вже згадані зусилля еліти Гетьманщини кінця 1750–1760-х рр., спрямовані на підвищення рівня письменності серед козацтва, свідчать про не надто мажорну картини його грамотності у попередній час. До старшинського середовища, серед якого освіта була ознакою честі, і яка за століття вельми посунулася у її набутті⁴⁵, посполитий у XVIII ст., звісно ж, потрапити не міг – вже наприкінці XVII – початку XVIII ст. відбулося інтенсивне замикання нечисленного елітного прошарку і появи цілих династій навіть на сотенному рівні. За гетьманування Мазепи також остаточно юридично оформився інститут знатних військових товаришів – закрите джерело кадрів на старшинські уряди⁴⁶.

Відкритою для посполитих була також дорога до лав духовенства, якому Zenon Когут навіть відмовив у належності до соціальної піраміди Гетьманщини, позаяк воно «не утворювало стану або замкнутої групи»⁴⁷. Відразу слід зазначити, що посполитим, незалежно від рівня їхньої освіти, була закрита дорога до церковної еліти (до настоятельства у монастирях чи номінування єпископами)⁴⁸. Натомість символічна світська смерть і нове народження за монастирськими мурами могли наштовхуватися хіба на обмеження державою щодо постригу в монахи у 1730-і рр. та «технічними» можливостями обителів поповнювати свої братства. Втім, від селян-кандидатів у ченці не вимагалось письменності, як і від решти бажаючих, хоча неосвіченість та ненавченість жодному ремеслу стояли на перешкоді прийняттю вічних обітів, тобто охочі могли довго залишатися рясофорами, а не мантійними монахами⁴⁹.

Вільним для селян Гетьманщини залишався також шлях до білого духовенства, яке, з огляду на його функції, назагал все було грамотним. Як засвідчує приклад священно- та церковнослужителів Глухівської протопопії, на 1770-і рр. понад 50% місць при храмах посідали обрані кандидати, які не

⁴⁵ Для порівняння: із 110 старшин, чий імена вказані під Батуринськими статтями 1663 р., власноруч могли поставити підписи лише 25 (див.: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). К., 1995. С. 135). Через століття, натомість, коли українське шляхетство засвідчувало накази для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії, неписьменних або не було взагалі, або ж, як виняток, одиниці в окремих місцевостях (див., наприклад: *Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Коммисию сочинения уложения.* К., 1890. С. 9).

⁴⁶ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. Вид. 2-е, доповнене. С. 115–118. Про замкненість старшини див. також у: *Панащенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – С. 47 та ін. На прикладі Слобожанщини це прослідковано у: *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків, 2007. С. 77 та наст.

⁴⁷ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. К., 1996. С. 44.

⁴⁸ Див. у: *Яременко М.* Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII ст. // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. 2001. Число 3. С. 268.

⁴⁹ Про наповнення і характеристики братств київських монастирів у XVIII ст. див. у: *Яременко М.* Київське чернецтво XVIII ст. К., 2007. С. 35, 115–117.

мали сімейних стосунків з членами тутешніх клірів⁵⁰. У інших церковно-адміністративних одиницях ситуація могла відрізнятись, однак відголоски боротьби єпархіальної влади з виборним началом, що лунали ще на початку XIX ст., вказують на помітну роль цієї практики у попередньому, XVIII ст. Серед обраних громадою парафіяльних пастирів зустрічалися і посполиті. Зокрема, у вже згаданій Глухівській протопопії серед 58 священників значилося три колишні представники простолюду, усі троє – з елементарним рівнем письменності (навчені «руської грамоти»)⁵¹. Однак не слід забувати, що найчисельніший у Гетьманщині стан, що на 1763–1764 рр. складав 58% усього населення (яке приблизно становило майже 2,5 млн. осіб, з них чоловіків 1024093⁵²), а на 1782 р. на Лівобережній Україні – 59% (при загальній чисельності чоловічого населення понад 1,1 млн. душ)⁵³, навряд чи міг у своїй масі спокуситися навчанням з метою стати священником з огляду на кількість потенційних вакансій. Так, на 1770 р. у Київській митрополії налічувався 1841 священник разом із протопопами та 1249 церков, а на 1778 р. 1309 ієреїв у 968 храмах⁵⁴. У Переяславській єпархії в 1778 р. служило ледь менше 450 пресвітерів у 335 церквах⁵⁵, дещо більше мала нараховувати Чернігівська єпархія⁵⁶. Отже, якщо пофантазувати, то можна припустити, що максимум 2,5–3 тисячі священнослужительських вакансій могли бути зайняті посполитими, однак, насправді, такого не ставалося. Зокрема, на Глухівщині, як зазначалося, лише 5% ієреїв походили з поспільства.

Звісно, кількість місць на духовній ниві, що потребували від кандидатів письменності, зростала за рахунок дияконів та дячків. Однак таке чисельне збільшення навряд чи могла відчути мільйонна маса простолюду чоловічої статі, чи навіть кількасоттисячна, якщо не враховувати дітей і старих людей.

⁵⁰ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. 2008. Вип. 7. С. 296.

⁵¹ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

⁵² Перковський А. Л. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. // УІЖ. 1968. № 1. С. 110.

⁵³ Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). К., 1994. С. 51–52.

⁵⁴ ЦДАУК. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4066, арк. 160; ф. 127, оп. 1009, спр. 4, арк. 20 зв.–21; Шпачинський Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). К., 1907. С. 300.

⁵⁵ ЦДАУК. Ф. 990, оп. 1, спр. 1324, арк. 4 зв. – 5.

⁵⁶ Так, на початку 1780-х рр. у Чернігівській єпархії налічувалося 550 церков, тоді як у Київській – 963, а Переяславській – 340 храмів (див.: П-ко Вл. Статистические сведения о церквах и православном населении русской части Малороссии в 1780 г. // КС. 1905. № 10. С. 7). У 1720–1730-х рр. у Чернігівській єпархії було до 500 церков (див.: Покровский И. М. Русские епархии и XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Казань, 1913. Т. 2 (XVIII-й век). С. 687).

Так, у 1778 р. у Київській єпархії служило при церквах 188 дияконів та 978 дячків, а у Переяславській – 46 та 365 відповідно⁵⁷.

Чи могли посполиті перейти в міщанський стан? Відповідь на це запитання дали у 1760-х рр. самі міські громадяни в наказах до Законодавчої комісії. Міщанство скаржилося, що військова козацька адміністрація забороняла вільним посполитим осідати у містах, навіть якщо ті купували міщанські ґрунти. Назагал, невеликі за розміром міста і містечка Гетьманщини XVIII ст. занепадали. Про це свідчить також статистика: на 1760-і рр. міщанський статус мали лише близько 34 тис. осіб. Понад те, міщани самі масово переходили до козацтва⁵⁸. Зрештою, серед перешкод на шляху до отримання міського громадянства брак обов'язкової письменності не значився. В історіографії принагідно вже висловлювалася думка, щоправда, без спеціального розгляду, про незнання більшістю міщан Гетьманщини письма⁵⁹. Приклад Полтави засвідчує стовідсоткову грамотність лише урядників магістрату, що виглядає цілком природно. Навіть серед купецтва відсоток письменних був суттєво нижчим, а серед ремісників налічувалося більше неуків, аніж серед посполитих⁶⁰.

Можна виокремити ще один спосіб вертикальної мобільності, що сприяв переходу у нову соціальну якість, який мав спонукати до здобуття освіти: бажання здобувати хліб насущний десь при канцелярії. Так, приміром, на 1755 р. у Росії помітний відсоток чиновників походив із селянства, хоча загалом такі соціальні переміщення були нечисленними⁶¹. У Гетьманщині XVIII ст. прошарок чиновників ще не сформувався, тож виконання канцелярських обов'язків практикувалося швидше за все як місток до вигіднішої перспективи, а не самоціль⁶². Відразу варто застерегти, що мова не йде про службу посполитих при установах високого рангу. Зокрема, при Київській

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1009, спр. 4, арк. 20 зв. – 21; ф. 990, оп. 1, спр. 1324, арк. 4 зв. – 5.

⁵⁸ *Теличенко І. В.* Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // КС. 1891. № 1. С. 73–97; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – С. 42.

⁵⁹ *Багалій Д.* Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. Львів, 1904. Ч. II. С. 420.

⁶⁰ *Волошин Ю.* Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису). – С. 150.

⁶¹ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. СПб., 2000. Т. 1. С. 134, 144. Тут у відповідній графі «Сословие» таблиці про соціальне походження чиновництва значиться категорія «Крестьяне и прочие», яка посідає друге місце із 21,6%. До «протчих» точно не зараховані дворяни, канцеляристи, духовенство, нижчі військові чини, міські обивателі та іноземці (Там само. – С. 134).

⁶² Наприклад, за словами укладачів пунктів до Законодавчої комісії від Київської єпархії (1768 р.), на службу у консисторську канцелярію приходили «таковы, кои после службы канцелярской намерение имеют быть в чине священническом» (див.: Пункты от Киевской епархии // Сборник императорского Русского исторического общества. СПб., 1885. Т. 43. С. 523).

духовній консисторії з-посеред майже 140 відомих канцелярських служителів 1720–1780-х рр., соціальне походження яких вдалося встановити, фігурує лише двоє з посполитих. Шлях їх до консисторської канцелярії лежав через навчання у Київській академії⁶³. Про службу військовим канцеляристом при Генеральній військовій канцелярії селянин, звісно ж, не міг і мріяти: вона перетворилася на один із шаблів кар'єрного росту козацької старшини⁶⁴. Залишалися, відтак, скромніші обов'язки копіїстів, реєстраторів, підписків тощо та канцелярії нижчого рівня.

За браком спеціальних студій важко сказати, чи багато було представників простолюду у світських канцеляріях і які аванси вони отримували за службу. Логічно припустити, що могло йтися лише про незначне число з огляду на кількість самих канцелярій та їхнє кадрове наповнення. Предметніше можна говорити про службовців духовних правлінь. Так, за дослідженням Оксани Прокоп'юк, у канцеляріях на теренах Київської та Чернігівської єпархій упродовж 1770-х рр. фіксуються службовці з посполитих, однак їх питома вага досить скромна (13 із 83 у Київській та 1 із 22 у Чернігівській). Головним постачальником кадрів були родини духовенства, що й не дивно, адже часто така робота розцінювалася як засіб отримання священницького місця на парафії. Про це, між іншим, недвозначно свідчить вік (переважно до 30 років) та сімейний стан (парубки) членів канцелярій⁶⁵.

Як бачимо, перехід до вищого стану у XVIII ст. для посполитих був можливий, однак найчастіше не потребував письменності, або ж стимулював до засвоєння елементарної грамотності (у випадку висвячення, обрання дяком чи службовцем канцелярії). Ті ж шляхи покращення «соціального реноме», які потребували письменності, не могли стати масовими як через нечисленність вакансій, так і через поважну конкуренцію з боку представників інших станів. Окрім обмежених можливостей для застосування письменними людьми своїх вмінь, є всі підстави припустити, що життєві цінності та пріоритети поспільства, майже не заторкненого модернізаційними процесами (освітніми, культурними, промисловими тощо), практично не містили вимоги освіти⁶⁶. Серед української людності, якщо вірити ченцеві-віршуваль-

⁶³ Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі управління Київської митрополії 1721–1786 рр. (кадрове наповнення та функціонування). / Дисертація... канд. істор. наук. – К., 2006. С. 251–267.

⁶⁴ Прицак О. Доба військових канцеляристів // КС. 1993. № 4. С. 62; Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). С. 76–80.

⁶⁵ Прокоп'юк О. Канцелярські службовці в місцевих органах єпархіального управління: колективний портрет // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. 2008. Вип. 7. С. 238–243, 248.

⁶⁶ Цікавим для порівняння (за умови, що історики нададуть необхідний для компаративістики матеріал з українського боку) є замальовки менталітету російського селянства до «емансипації» 1860-х рр., базовані на аналізі зібраного у другій третині XIX ст. корпусу приказок. Так, тамтешній простолюд цінував у житті помірну працю, здоров'я, скромний достаток, дотримання звичаїв і традицій предків, повагу односельців, велику сім'ю, праведне життя, постійне проживання у рідному селі та можливість померти після

никові другої половини XVII – початку XVIII ст. Климентію Зіновію, були й такі, що вважали, «же з писменны(х) все зло бывае т» та «пре(з) писменны(х) западе(т)са свѣтъ»⁶⁷.

Утім, відсутність загальних спонук до навчання для стану посполитих не означає, що не існувало індивідуальних стимулів для окремих його представників «заправлятися» науками. Про це красномовно свідчать факти студій простоліуду у «латинських» школах Гетьманщини. Щоправда, спосіб укладання списків вихованців, коли фіксувалася загальна кількість усіх студентів зі світських станів, не дозволяє напевно говорити про їхнє представництво, однак навряд чи таких було багато (з огляду на чисельність стану). Приміром, у 1767 р. у Київській академії навчалося 511 «різничинців», у Чернігівському колегіумі та Переяславській семінарії у 1768 р. – 111 та 37 відповідно⁶⁸. Як бачимо, загальне число світських спудеїв, себто козацьких, міщанських, селянських синів та дітей вихідців з-поза меж Гетьманщини достатньо скромне, а отже – окремо юнаків із посполитих ледь помітне на тлі усього стану.

Друга половина XVIII ст. відкрила перед селянством вузьку стежину до професій, що вимагали освіти (їх представників згодом об'єднують терміном «інтелігенція»). Щоправда, такий шлях лежав через «латинські школи». Зокрема, посполиті поповнювали лави медиків. Однак, скажімо, із 42 «малоросів»-докторів медицини у XVIII ст. вони були представлені лише двома особами⁶⁹.

Списки передплатників видань громадянським друком другої половини XVIII ст. містять також імена представників селянства. Останні користувалися книгами з техніки і природознавства, філософії й богослов'я, історичними та літературними журналами. Однак упродовж 1762–1800 рр. в усій Російській імперії налічувалося лише 40 таких осіб (0,29% із усієї групи передплатників), причому 27 з них припадають на останнє десятиліття XVIII ст. Ці читачі-селяни, до речі, найменше цікавилися богословською та філософською літературою⁷⁰.

Зрештою, не виключено, що навіть елементарно грамотний посполитий користувався повагою серед неписьменних членів громади, хоча важко саме

останнього покаяння на батьківщині серед близьких і друзів (див.: *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). С. 327–331). Письменність, як бачимо, серед цінностей не фігурує.

⁶⁷ *Климентій Зіновійв.* Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971. С. 180.

⁶⁸ ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1076, спр. 123, арк. 41; ф. 990, оп. 1, спр. 641, арк. 10–10 зв.; *Травкіна О. І.* Про склад учнів Чернігівського колегіуму // *Сіверянський літопис.* 1997. № 3. С. 35.

⁶⁹ *Л[азаревський] Гл.* Список докторов медицины из малороссов, практиковавших в России в XVIII столетии // *КС.* 1896. № 3. С. 98–103.

⁷⁰ *Самарин А. Ю.* Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков). М., 2000. С. 72, 78, 82, 85–86, 106–107, 117–119, 126, 129, 133, 135. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції «громадянським» шрифтом.

цю обставину вважати стимулом до навчання. Загалом же є всі підстави твердити, що у посполитих Гетьманщини у XVIII ст. не було особливих спонук витратити час не лише на високу науку, а й опанування грамоти, що є одним із основних пояснень поширеної серед них неписьменності. Надалі просвіта селянства була загальмована важким економічним та правовим становищем. Помітні зусилля масово підвищити рівень грамотності у його лавах фіксуються з другої половини XIX ст. Однак вагомих успіхів було досягнуто лише у XX ст., коли державі вдалося долучити до системи хліборобських цінностей і освіти, чому сприяла ціла низка факторів. Однак це вже інша історія.